Национальная библиотека Республики Тыва им. А. С. Пушкина

"ШЫН" — дылывыстың байлаа, арыы

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 87 (16149) ◇ 1999 чылдың декабрь 2, четверг ◇ Ат салган шагы 19.00 ◇ Садар ертээ дутуржулга езугаар.

Чагыдылга – 2000

Хүндүлүг номчукчу!

Келир 2000 чылдың бирги чартыында **"Шын" солуннуң чагыдылгазы** эгелээн.

Чартык чылда чагыдылга ниитизи-биле **95 рубль.**

Ону тодаргайлаарга мындыг: солуннуң чагыдылга ертээ 30 рубль, почта чедирилгези дээш 65 рубль.

Организацияларга — 150 рубль.

Үш айда — 31 рубль 70 коп.

Бир айда — 15 рубль 80 коп.

Чагыдып алырынче далажыңар.

Чагыдылганы харылзааның бүгү салбырларында хүлээп ап турар.

ТР-ниң Чазаанда

ЭДЕ ДЕРИЛГЕНИ ЧОРУДАР

"Каа-Хем" разрези күрүненің каттышкан бүдүрүлгезиниң техниктиг эде дериишкинин хандырар талазы-биле соңгаарлаттынмас хемчеглер дугайында айтырыгны ТР-ниң Чазааның ноябрь 30-де болган хуралынга бир дугаарында чугаалашкан. Илеткелди ТР-ниң одалга, энергетика болгаш транспорт сайыды Н. О. Даңзы кылган.

Республиканың чурттакчы чонун одаар үүл-биле бүрүн хандырарда, 2000 чылда 500 мун тонна хөмүр-дашты казып тывар ужурлуг. Программада көрдүнген даг ажылдарын кылыр даг-транспорт дериг-херекселдери-биле "Каа-Хем" разрези четпес хандыртынган. Техниказы колдуунда шуптузу эргижирээнинден ажыглаар арга чок болу берген. Экскаваторларның 76 хуузу, өрүмнээр болгаш орук техниказының—100, "БелАЗ" самосвалдарның чартык кезии—100 хуузу эргижирээн. Ынчангаш Республикага ужурдузазы улуг разрезтің техниктиг эде дериишкинин дүрген чорудары чугула болу бергенин илеткелчи айыткан. 2000 чылда даг ажылдарының программазын күүседиринге бүдүрүлгеге хөй чүүк сөөртүр улуг 9 "БелАЗ"-ты, өрүмнээр 2-станокту, 4 орук техниказын садып алыры негеттинип турар. Ону чедип алыры-биле "Каа-Хем" разрезтің удуртулгазы Россия Федерациязының Одалга болгаш энергетика яамызының чанында Хөмүр-даш үлетпүрүнүң комитединге бүдүрүлгенин техниктиг эде дерилгезинге күрүненин акша деткимчези көргүзер хөренгизинден 41,1 миллион рубльди тускайлап бээринин план-графигинин төлевилелин саналдап киирерге, ону хүлээп ап, чөпшээрешкен.

Бүдүрүлгенин директору В.Х.Кара-оол сөс алгаш, разрезтин техниктиг эде дериишкининче кол кичээнгейни угландырган. 2001 чылда хереглээр хөмүр-даш тывыжынга белеткел ажылдарын чорудар техниктиг эде дериишкинге ам-даа 26,3 миллион рубль херек. Ниитизи-биле разрезке 80 миллион ажыг рубль хереглеттинип турар, ону тыварының болдунар хемчеглерин алырын ол дыннаткан.

Россиянын Хөмүр-даш үлетпүрүнүң комитединің чөпшээрээни разрезтің техниктиг эде дериишкининге күрүненің акша деткимчезин көргүзер дугайында айтырыгны РФ-тің Чазак Даргазының бирги оралакчызы Н. А. Аксененкога болур чөвүлел хуралга чугаалашкаш, шиитпирлээр. Ол хуралга эргежок чугула документилерни белеткээрин ТР-нин одалга, энергетика болгаш транспорт сайыды Н. О. Даңзыга, "Каа-Хем" разрезтин директору В. Х. Кара-оолга Чазактың хүлээп алган доктаалында дааскан.

Президент Ш. Д. Ооржак разрезтин техниктиг эде дерилгезин чорудар дээш шиитпирлиг хемчеглерни алырын, Москвага болур хуралга кончуг хынамчалыг белеткенирин чугаалааш, ону күүседир удуртукчуларга үүнү кылырының талазы-биле сүмелерин берген.

1999 чылдың декабрь 1-ден 2000 чылдың январь 15-ке чедир одалга-энергетика комплекизинин болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агый бүдүрүлгелерининң үзүктелиишкин чок ажылдаарын сан-хөө хандырылгазының талазы-биле хемчеглер дугайында айтырыгны хуралга сайгарган. Бо талазы-биле илеткелди ТР-нин Чазак Баштынының оралакчызы В. П. Николаева кылган.

1999 чылдың октябрь-ноябрь айларында республиканың экономика адырлары болгаш чурттакчы чону одаар үүл, чылыг, суг, газ-биле үзүктелиишкин чок хандыртынган, ЧЭТ-терде, коммунал котельнаяларында хөмүр-даш курлавыры барын демдеглээн. Ынчалза-даа одалга-энергетика комплекизинде байдал нарын, шиитпирлээри негеттинип турар айтырыглар хөйүн айыткан.

Республиканың одалга-энергетика комплекизинің болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агый бүдүрүлгелерининң үзүктелиишкин чок ажылдаарын хандырар тодаргай хемчеглерни айыткан доктаалды хуралга хүлээп алган.

Бо кыш кончуг соок болур деп, баш бурунгаар санап турарын Ш. Д. Ооржак дыннаткан. Кывар-чаар материалдарның үнези улгаткан, оон уламындан бараакнарның ертээ өскен. Ынчангаш кыш берге. Ону шыдажып эртер дээш бүгү-ле чүүлдерни кылыр, бирги эзлчегде, одалга, энергетика, чуртталга-коммунал ажылагый бүдүрүлгелерининң кышкы үеде үзүктелиишкин чок ажылдаан турарынче, оларга деткимче, дуза чедиреринче кичээнгейни ол угландырган. Ол ышкаш күүсекчи болгаш күш-ажылдың сагылга чурумун быжыглаар.

Тожу кожуунның Тоора-Хем суурнун электростанциязынче дизел одаар үүлүн сөөртүр талазы-биле соңгаарлаттынмас хемчеглер дугайында "Тыва коммунэнерго" бүдүрүлгезинин директору В. П. Мельниченконун илеткелин дыннап, чугаалашкан.

Тоора-Хем суурнуң электростанциязынга хереглээр 600 тонна дизел одаар үүлүн сөөртүп чедирер. Оон үүгле 30 тонназын сөөртүп алган. Бир эвес ону дүрген чедирбес болза, электростанциязынга берге байдал тургустунарын илеткелчи Чазак кежигүннеринге чугаалаан. Бо айтырыгларны шиитпирлеп турда, чугаа кончуг шынгыы болган. Кывар-чаар материалдарны чайын суг оруу-биле үүге сөөртүп албааныл, бо ажылды кымнар саадатканыл, буруулуг кижилерни хемчег алган бе? Манаа хамаарышкан удуртукчулар бүзүрелдиг харыы берип шыдаваннар. Кывар-чаар материалдарны сөөртүрүнүн саадаан чылдагаанын тодарадыр, орта буруулуг кижилерни илередир хамаарылга чок комиссияны тургускан.

Кыдыкы Сонгу үүкке деннештирген республиканың девискээрлеринче чүүк сөөртүлгези, ылангыя кыварчаар материалдар чедирилгези саадап турарын, ону күүседир, кылыр харыысалгалыг удуртукчуларның кошкак ажылдап турарын Президент шүгүмчүлээн. Одалга-энергетика комплекизинин адырын харыылап турар Чазак Баштынының оралакчызы В. П. Николаеванын четпес ажылын демдеглээн. Республиканың чамдык яамыларының, ведомстволарының удуртукчулары кожууннарже сургакчылап үнмезин, ында ажылиштин байдалын эки билбезин кабинеттеринге хөй саазын бижип, чоп ортузунга ажылдаваан турарын Ш. Д. Ооржак буруу шаап, ажылдын ындыг багай арга-методундан үнерин олардан негээн.

"Тыва Республиканың социал-экономиктиг байдалын чогумчудар болгаш республика бюджединин орулгалыг кезээнин быжырымчалыг өзүлдезинге негелделерни тургузар талазы-биле хемчеглер дугайында" Россия Федерациязының Чазааның 1999 чылдың сентябрь 16-да № 1045 доктаалын күүседир талазы-биле хемчеглерни бадылаар дугайында" Тыва Республиканың Чазааның 1999 чылдың октябрь 6-да № 889 доктаалының күүселдезинің чоруп турарының дугайында илеткелди хуралга дыннаан. Тыва Республиканың Экономика яамызының сайыдының хүлээлгезин күүседип турар С. Н. Сапова бо дугайында илеткелди кылгаш, Россия Федерациязының Чазааның № 1045 доктаалын күүседир талазы-биле ТР-ниң яамылары, ведомстволары бо чылдың эрткен октябрь-ноябрь айларда тодаргай ажылдарны кылганын демдеглээн.

Республиканың Чазааның ажылдап кылганы, бадылааны "2005 чылга чедир Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинин" тускай угланышкынныг федералдыг программазының төлевилелин федералдыг яамылар болгаш ведомстволар-биле колдуунда чөпшээрежип, дугурушкан. РФ-тің Чазак доктаалын күүседир дээш ТР-нин Чазаа, оон яамылары, ведомстволары өске-даа хемчеглерин алган, ол дугайында Чазак хуралының хүлээп алган доктаалында демдеглээн. Оонбиле чергелештир чедир кылдынмайн турар үүлдерни, моон соңгаарны сорулгаларны ында айыткан.

ТР-ниң оралакчы президентизи А. А. Мельников, ТР-нин Чазак Баштынының бирги оралакчызы В. М. Оюн санал бергеш, РФ-тин Чазааның доктаалын күүседир дээш бүгү-ле хемчеглерни ап, ажыл-ишче ханылап кирерин чугаалааннар.

РФ-тин Чазааның № 1045 доктаалын күүседир хемчеглерни боттандырар дээш Чазак кежигүннери шудургу ажылдаарын Президент чугаазынга онзалап айыткан. Республиканың хөгжүлдезинің перспективтиг айтырыгларынче кол кичээнгейни салыр. Амгы үеде чамдык Чазак кежигүннери колдуунда хүн бүрүнүң аар-саар ажылынга чартыккаш, ынаар сагыш салбастаанын четпес деп санаан. Республиканың социал-экономиказын хөгжүдеринче угланган 114 төлевилел ажылдап кылдынган, оларның үүгле онун акшаландырган, өскелерин камгалаар, акшаландырар дээш тодаргай хемчеглерни алырын чугулалап көрген.

Таан-оол ХЕРТЕК.

КАЙЫ КОЖУУН ТИИЛЭЭРИЛ?

Солун, сеткүүлдерниң Чаа 2000 чылда чагыдылгазы чоруп турар. Чартык чылдың чагыдылгазы **декабрь 15-ке** чедер, ынчангаш санныг хонуктар арткан.

Келир 2000 чылда республиканың чаңгыс улуг солуну **"Шын" 75 харлаар,** төөгү талазы-биле ап көөр болза, узун, солун орук.

Ол юбилейге уткуштур солуннуң редколлегиязы **кожууннарда харылзаа белдирлериниң аразынга**

ЭҢ ХӨЙ ЧАГЫДЫЛГА ДЭЭШ

чарышты чарлаарын шиитпирлээн.

Бирги черни алган кожуунның харылзаа белдиринге – 1000 рубль

Ийиги – 800 рубль

Үшкү – 600 рубль

шаңналды тыпсыры көрдүнген.

Кожуун чагыргазының даргалары, харылзаа ажылдакчылары, хүндүлүг тыва чонувус чартык чылда "Шын" солуннуң шаңналы дээш

ЮБИЛЕЙЛИГ ЧАГЫДЫЛГАГА

идепкейлиг киржиринерни кыйгырдывыс.

Силерниң чагыдылганардан солунувустуң келир чылгы салым-хуузу улуг хамаарылгалыг дээрзин утпаңар!

РЕДКОЛЛЕГИЯ.

Фотоальбом

БАЙЛААН КАМНАП ЧОРУУР

"Тыва—камгалап алган байлактарның чурту" деп фотоальбом-биле баштайгы таныжылга Россия Федерациязының Президентизиниң чанында Тыва Республиканың доктаамал төлээ черинге эрткен пятницада болган. Ону эскербес арга чок. Россияның улуг эвес республиказы кайгамчык улуг бергелерге таваржып турза-даа, бодун хүндүлеп, келир үеге төлептиг идеелиниң үлегерин көргүзүп чоруурун ол фотоальбом хөрочилеп турар.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Оржак альбомну журналистерге таныштырып тура, мынча дээн:

—Бо дээрге делегей эгезинин дугайында философчу ном-дур. Оон авторлары ангы кижинин болгаш бүгү ниитилелдің бойдус-биле чаңгыс эптиг чурттап болурунун арганарын көргүзерин ораладашкан. Тыва—Азияның төвү, ол дээрге үелериниң белдири, оонбиле кады Чөөн болгаш Барын чүк, Мурнуу болгаш Сонгу чүк болгай. Тыва—цивилизацияның болуушкуну, ол Шамбаланың чурту— кайгамчык бойдустуң, богда, христиан, ислам культураларның чурту. Тывада тозан ажыг националдарның янзы-бүрү улустары бодунуң бойдузунга, бодунуң чуртунга ынакшыл, чөпшээрежилге болгаш тайбың амыдырал-биле чурттап турар. Бо ном үүгле төөгүнү эвес, харын бөгүнгү боттуг амыдыралды көргүзүп турар.

Альбомнуң онзагай янзылыг жанрын дазылы мун-муң чылдарда өзүп келген онзагай культуралыг болгаш төөгүлүг, кайгамчык чараш бойдустуг, инвестицияларны ымзандырып турар республика дугайында поэзия рассказы деп адап болур. Тыва черде кайгамчык хөй байлактарның "үүжези" мөөннеттинген деп санап болур.

Бир эвес чер иштинде Менделеевтин бүгү таблицазы үүжелеттиген болза, оон кырынга чорааш, кезек үе дургузунда ужу-кыдыы көзүлбес манган элезиннерге, делгем ховуларга, арга-арыгга, ээн тайгаларга болгаш тундрага таваржып болур бис. Эм аржааннарын, хөлдерин, арыг агаарын, кылан сугларын, эм ууттарын, альпий шынааларын магадап көөр бис. Тываның бо бүгү байлаан төтчеглевейн, үлетпүрну, мал ажылын, кадык камгалалын болгаш туризмни хөгжүдер инвестиция төлевилелдеринге хараа тудары чугула.

Бо төлевилелдерни боттандырары мурнувуста-даа болза, чаш болгаш чалыы назынын Тываның найысылалынга эрттирген кижи бо альбомну үндүреринге улуг дузаны чедирген. Ол кижи—РФ-тің Президентизиниң Херектер эргелекчизи Павел Бородиндир.

Тываларның угаан-сарыылының үндезини чөөн чүктүң мерген угаанынга үндезилеттинген. Сыйбын-далашты-даа билир, ыраккы перспективаны-даа билир. Төөгүнүң оруу—торгуда бижээн угулза эвес, а тайгыр орук-тур. Артывыста—эпохалар, мурнувуста— эпохалар. Кажан байлакты төтчеглеп, самчыгдаванда, кажан чоннуң сагышсеткили дириг турда, келир үеже чүге оптимизм-биле көрүп болбазыл?—альбомнуң кол утказы ындыг.

Тыва бодунуң хөй чүс чылдардагы, барык бүгү төөгүзүнүң дургузунда, амгы үениң дылы-биле алырга, бодунуң күчүлүг кожалары: Моолдуң, Джунгарияның, Маньчжурияның, Кыдаттың геополитиктиг эрге-ажыктарынга таваржып келген. Дөрт чүс чыл бурунгаар Тыва чурту бодунуң шилилгезин кылган. 1617 чылдың апрель 13-те Шолой Убаши-хунтайджи Алдын хаанның элчиннери Москва Кремлиниң Гранит палатазынга, орус күрүненің хааны Михаил Федорович Романовка чедип келгеш, оларның черин "хаанның бедик хүндүлүг холунуң адаанга" хүлээп алыр дугайында дилег чагааны киирген. Оон бээр-ле Тываны бодунга каттыштырып алыр, үүрмектеп тургаш, эжелеп алыр дээн ораладжыышкынар чаңгыс удаа эвес боп турган, ынчалза-даа Тыва чурту Россия-биле эвилелди кезээде боду шилип ап келген.

Кажан Тыва дугайында альбомну холга тудуп алгаш турында, бистің чуртувустуң кайгамчык улуг күүү-күжү, бистің эртине-байлаавыс, культуравыстың хөй янзы илерээшкини илдең көстүп кээр-дир.

Александр ЗВЯГИН
"Российская газета" солундан очулдурган.

Мал ажылының допчуулалы

ШЫН ТОДАРАДЫР, ЧИЗЕЛЕДИР

Мал продукциязы садар рыноктуң чедиишкинниг хөгжүлдези ол продукцияны бүдүрүп турарының шынарындан болгаш оон хемчээлинден хамааржыр. Ынчангаш көдээ ажыл-агый продукциязын кылырының хемчээли база ону сайгарары малдың бүгү хевириниң баш саны-биле болгаш оон продуктулуг чоруу-биле дорт харылзаалыг болур.

1999 чылдың 9 айларының деңнели-биле алырга, амгы үеде көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринде мыйыстыг бода мал 21 муң баш болуп турар, азы ол эрткен чылдыындан 11 муң баш эвээш. Ылаңгыя мыйыстыг бода мал бажының кудулааны чамдык кожууннарда көскүзү-биле илерээн. Чижээ, Кызыл кожуунда 81 хуу, Барыын-Хемчикте—69 хуу, Чеди-Хөлде—58 хуу, Улуг-Хемде—57 хуу, Тес-Хемде—54 хууга чедир кудулаан. Ол ышкаш республиканың бүгү кожууннарының көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринде үүгле төрүүр инектің баш санының эвээжеп турары улуг дүвүрелди болдуруп турар.

Мыйыстыг бода мал бажының чер-черлерде шак мынчаар куду бадып турарының кол чылдагааннары болза: кайда-даа малдың калбаа-биле өлүп турарында, янзы-бүрү чылдагааннар-биле аъш-чемге хереглээнинде, чидиргенинде база оор-сукка алзып, самчыгдаанында, малчыннарга шалың орнунга бергенинден болгаш өске-даа.

1999 чылдың 9 айларының түңнели-биле алырга, республиканың көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринде шээр мал амгы үеде 224 муң баш, бо дээрге эрткен 1998 чылдың бо үезининің деңнелининің 74 хуузу болуп турар. Ылаңгыя Каа-Хем, Чеди-Хөл, Чаа-Хөл кожууннарның көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринде хой, өшкүнүң баш саны көскүзүбиле кызырылган. Шээр малдың өлүп-хораар чоруу эрткен чылдың деңнелинге бодаарга, канчаар-даа аажок хөй болган. Амгы үеде шээр малдың саны 42124 баш азы 128 хуу болуп турар. Чаш мал төлү 100 баш төрүүр өшкү, хойга онааштыр үүгле 58 хуузу алдынып турар. Ол үүнү көргүзүп турар? Чылдан чылче алыр ужурлуг мал төлү янзы-бүрү чылдагааннарның ужундан чедир алдынмайн турарының херечизи-дир.

Шак-ла ындыг чедимче чок көргүзүглер чылгы малдың талазындан Чеди-Хөл, Каа-Хем, Улуг-Хем, Таңды, Чаа-Хөл, Чөөн-Хемчик кожууннарның көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринде болуп турар. Чижээ, эрткен чылдың бо үезинге бодаарга, кожууннарның көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринде чылгы мал 3452 баш эвээжээн, азы амгы үеде ооң саны 8,2 муң баш боп турар.

Сөөлгү үеде тевенин болгаш ивиниң бажы кончуг дүргени-биле кызырлып турар. Амгы үеде республикада 586 баш теве база 1,2 муң баш иви бар. Тожунуң чону иви эъди-биле чурттап, амыдырап турар болгаш чылдан чылче оларның чарыгдалы көвүдеп турары дүвүренчиг. Ол ышкаш республиканың көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринде хаван бажы 50 хуу кызырылган, амгы үеде ол үүгле 1 муң баш болуп турар.

Бо чылдың 9 айларында республиканың көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелерининің мал продукциязын бүдүргени болза: сүт—38,8 муң тонна, эът—11,9 муң тонна, дагаа чуургазы—7,9 млн санныг, а дүк бүдүрер талазы-биле Өвүр кожуун өскелерден шылгараан.

Эрткен 9 айларның дургузунда мал бажын өстүрериниң талазы-биле уксаажылыг ажылы багай эвес чоруттунган. Инектерге тарып боозадылганы чорудары-биле кожууннарда немелде 4 тарылга пунктузун, оон бирээзин Тожунуң Тоора-Хемде ажыткан. Оон-биле чергелештир көдээ ажыл-агыйларның бүгү хевириниге 672 баш инекке боозадылганы чоруткан. Шээр малга тарып боозадылганы чорудары-биле үүгле "Революцияның чалбыжы" совхозка 1 пункт ажылдаан. Үүге дизе, кожууннарда кошкарлар чедишпес, 1 кошкарга ортумаа-биле 32 баш хой онаажыр. Эң ылаңгыя Бай-Тайга, Чөөн-Хемчик, Чаа-Хөл кожууннарда кошкар саны эвээш болганы улуг дүвүрелди тургузуп турар.

1996 чылдан эгелээш, республикада саң-хөө айтырыының нарын болганы-биле өске регионнардан бүдүрүкчү уксаалыг малдар садып алыры болдунмаан. Ажыл-агыйларда амгы үеде бар бүдүрүкчү малдарны тудуп турары чогуур деңнелде эвес, чемгерилге болгаш хайгааралга алыры зоотехниктиг байдалга дүүшпейн турар.

Республикада бүгү төрүүр шээр малдың бажын тодарадыры-биле 2000 чылдың январь 1-ге чедир декабрь айда республикага улуг чизени эрттирери-биле ТР-ниң Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызы тускай доктаалды белеткээн. Ынчангаш республиканың көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери, арат, тараачын ажыл-агыйлары, хуу чон январь 1-ге чедир төрүүр малын шын чизеледиринден 2000 чылда дотация акша алыры оон хамааржыр.

Чимисмаа МОНГУШ.
Бистің корр.

ДЫҢНАДЫГ

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (Парламентизинин) ийиги чыыжының ээлчег чок он чедиги сессиязы Дээди Хуралдың хуралдаар залынга 1999 чылдың декабрь 3-те 9 шакта ажыттынар.

Ниити культуравыска хамаарыштыр

ЫНЧАН СЕТКИЛИВИС ООЖУРГААР, ДЫЖЫВЫС ХАНАР ИЙИК

Театр сезону ажыттынгандан бээр бөгүнге чедир няйысылаалдың В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шин театрынче чон доктаамаа шуужуп келген. Үе-шаг чеже-даа нарын, акша-төгерик амыдыраарынга чедишпес боор турза, тыва чон уран чүүлге, театрга дыка ынак дөзазының херечизи ол ышкажыл. Шин, концерт, солун ужуражыышкыннар, шынап-ла, арбын болуп тур. Оларның дөгерезин көрүп четтикпөөн-даа бол, чамдыктарынга хамаарыштыр база бистерниң — көрүкчүлерниң ниити культуравыска доктаар бодай-дыр мен.

ТЕАТР БОЛГАШ АНЫЯК-ӨСКЕН

Кызылда өөренип турар студентилер, сургуулдар, школачылар чоокта чаа "Черлик" деп шинни улуг сонуургал-биле көргеннер. Баштайгы көргүзүүнүн соонда, ийи дугаарында катаптап көргүзүп турары ол-дур.

Тыва Республиканың алдарлыг артистери Надежда Шойгунун, Борис Монгуштун чогаадыкчы кежээлери уттундурбас болуушкун боон арткан. Надежда Шойгуга сөннээн чечектернин хөй-үнден сценага базар чер тывылбас болган. Москвадан келген Вика Цыганова, Юлиан дээн ышкаш Россияда ат-сураа алгаан артистер кээп ырлап бээрге безин, көрүкчүлер ынча хөй чечек сунмаан. А Борис Монгуштун концертиниң соонда, көрүкчүлер "бо дээрге Тыванын Райкилии-дир, Тыванын Хазанову-дур, Борис Винокур-дур" дижип чоргаарланып чугаалажып турдулар.

Тыванын хөгжүм-шин театрынын артистери төөгүлүг болуушкун — чаа туттунган дуган-хүрээвиске ачы-буян чедирери-биле концерт-оюнун көргүскен. 25 рубль өртектиг билеттерни чон арбыны-биле садып ап, концертти улуг сонуургал-биле көрген. Ол кежээ ниитизи-биле 6700 рубль кирген. Ону Тыванын Камбы-ламазы Аганак Хертекке ол дораан чон мурнунга хүлээдип берген. Ол акшаны дуган-хүрээнин хериминге чараш эжик кылдыртырынга ажыглаарын Камбы-лама аазаан. Дуган-хүрээ кижилерниң сагыш-сеткилин арыглаар, хей-аъдын көдүрер, а театр база-ла ындыг. Ынчангаш демнежип алгаш, чонунун чаагай чоруу дээш ажылдаарын артистер база лама-башкылар дугурушкан. Ол кежээки концерттиң тургузукчу-режиссеру Альберт Хомушкунун ажылын онзалап айтыксадым. Репертуарның шилиттингени-даа, утка, темазынын-даа талазы-биле ол бедик деннелде болду. Кежээни Тыванның Улустун артизи Ширинн-оол Хертек башкарып эрттирди. 25 рубль өртээнге төлептиг концерт дээрзин көрүкчүлер демдеглээн.

Ноябрьның 28-те "Ырлапсымза, ындынныг мен" деп театрның бүгү солистеринин улуг концерти болган. Оон өртээ 15-20 рубль. "Бүгү солистернин", "улуг концерти" деп сөстерге бүзүрээн чон, шынап-ла, зал долдур чыглып келген. А херек кырында көрүкчүлер оон улуг-ла дыш, өөрүшкү албаан дизимзе, частырыг болбас боор, чүге дизе ортумак шинчилиг концерт болду. "Улуг концерт" ындыг болбас-ла болгай. Оон ангыда, ында шупту солистер киришпейн турар. Колдуу гинесинчилернин концерти апарган чорду. РФ-тин Улустун артизи Люндуп Солун-оолдун күүселдезин көрүкчүлер динмиттиг адыш часкап үдедилер. Өске күүседикчилер биеэки-ле аныяктар. Чаа ырларының бир дугаар күүселдерини бараалгадып турар болгаш ындыг болган ийикпе, мен бодаарымга, чедир бышпаан концерт чораан. Тургускан режиссеру кымыл дээрзин башкарыкчы чарлавас болду.

Бистин артистернин ырлаар талантызын чон билир. Оларның күүселдезинде ырлар улус-чон аразында калбаа-биле нептереп турар. Концерттернин программаларының барык 90 ажыг хуузу ырылар. Ыр дыннаксанчыг болбайн канчаар. Ыраажыларывыска алдарлыг аттарындаа тыпсып турар-дыр. Чижээлээрге, чоокта чаа аныяк артист Эльвира Докулакка ТР-нин алдарлыг артизи атты тывысты. Анаа өөрүп, байыр чедирер апаар.

ЧЕЧЕК ЧЕРДЕ, ЧЕЧЕН МЕНДЕ...

Ынчалза-даа чангыс аайланып чоруп бээривиске, кайын боор. Уран номчулга чүге эвээжил? Бир эвес артистер амгы шүлүкчүлернин чараш, ханы уткалыг, чараш дылдыг шүлүктерин тыппас улус болза, Тыванын Улустун чогаалчылары Степан Сарыг-оолдун, Сергей Бюрбюнүн болгаш Салим Сүрүн-оолдун, Юрий Кюнзегештиң өлүм чок чогаалдарындан шилип ап, ону чонга чүге катап-катап өргүп болбастарыл?

Сөөлгү үелерде концерт-оюннарда каттырынчыг кыска көргүзүглер элбээ-биле көстүп кээп турар апарган. Бо талазы-биле Санкт-Петербургтун театр академиязының доозукчузу (үстүнде база ададым) Эдуард Ондар көскү чедиишкиннерлиг. Оон "Хирээ", "Хеп чуур машина" дээн ышкаш этюдтарын көрүкчүлер сактып тур боор. Оон ангыда "Дүрзү-шоунун" артистери уланчылыг кыска көргүзүглери-биле өөртүп турар. Ынчалза-даа "Дүрзү-шоу", оон дыл-домаа кандыг болза экил дээрзин ам-даа сайгарып көөрү чугула. Эмин эрттир чаржынчыг анекдоттарны сценаже үндүре бээрге, оларның дыл домаа литературлуг дылга дүүшпезинден эпчок апаар таварылгалар бо-ла туруп кээр-дир.

Театрның шин репертуарында бо сезонда чаа чүү-даа чок. Альберт Хомушкунун тургусканы "Прибайкальские страсти" деп шинзи чаа ирги бе? Эрткен сезонну хаап тургаш театрның кол режиссеру Алексей Ооржак чаа театр сезонун А. Чеховтун "Вишнялыг сад" деп шинзи-биле ажыдарын аазап турган болгай, ынчалза-даа ол бөгүнге чедир кезүлбейн тур. Чылдагааны чүде чүве ийик.

ХҮНДҮЛЕЖИП КӨРЭЭЛИҢЕР

Октябрь айда театрга Улуг назылыглар хүнүнге турасказаткан байырлал болган. Ону сонуургап көөрү-биле чеде бердим. Театрның фойезинде-даа, көрүкчүлер залында-даа кижилер-ле энмежок. Чаржынчыг чүве чүл дээрге, хамык олуттарның дөгерезин аныяктар, бичии уруглар, ооллар эзлеп алган. Улуг назылыглар шак чедип турда кээрге, олут чок. Шупту шагда-ла эзлерлиг. Бөгүн оларның байырлалы-ла болгай, ол хирезинде бистернин ажы-төлүвүс ону херекте-даа албас, таваар саадап орар. Ол чүү деп чүвел?

Россияның Маадыры чангыс чер-чурттуувус Сергей Шойгу-биле ужуражылгага чон оон-даа хөй болган. Ынчан база-ла ындыг болду. Залда хостут олут чок. Улуг улус олут дилеп тып чадап турда, чамдык ада-иелер ажы-төлүнде кожа олутту эзледип алган орар, човавас-даа. Артывыста орган бичии оол "мен тура бээйн" дээрге, авазы ынатпас. Бичии оол ыядып шаг болду. Сөөлүнде кээп, бир улуг башкы дилей бээрге, авазы "мээн хойнумга олуруп ал, оглум" дээрге, оозу дедир тепкеш олуруп берген. "Демин-не тура бээйн дээримге, чүге ынатпадын" дээн. Буфеттен чем садып чиир акша бээр боол көгүдүп тургаш, авазы арай деп тургусту. Ажы-төлүвүстү канчап мындыг кылдыр кижизидип алганывыс ол? Оон кадында улуг кижилернин көвей кезин ыыт чок тургулаар-дыр. Ол бичии оолче "ындыг болбас чоор" деп чүве чугаалаар кижи тывылбады. Оон ол чурумун улуг улус база деткип турары ол бе? Бот-бодувусту кажан хүндүлежип өөренир бис?

Театрга шин, концерт үе шагында эгелевези мырынай чанчыл апарган. Ыяап-ла 15-20 минута ажа бергенде, эгелээр. Артистер көрүкчүлерни мырынай ынчаар чанчыктырып алган. Ынчангаш көрүкчүлер үргүлчү озалдап кээр. Оюн эгелей бергенде олудун дилеп, ол-бо сөглежип, дыштанып алыр дээн боттары хейде-ле нервиленир ужурга таваржып турар бис.

Кайы-бир артистин чогаадыкчы кежээзи болур. Оон концертин көрүп алыр билет садып алгаш киргеш, көрүкчү кижи дыка-ла хөй хостуг үезин чарыгдап турар. Чүге дизе 1.30 шак, улуг-ла дизе, 2 шак деп бодап алгаш келген көрүкчү барык 3-4 шакты чидирер. Артистерге байыр чедириишкини энмежок болур. Оон дөргүл-төрелдериниң,эш-өөрүнүн, коллегаларының чылыг, чымчак сөстерин дыннап кежээлээр бис. Ужуру болза, ол чоок кижилери байыр чедириишкинин юбилярның бажынынга азы шайлаашкын эртер столовая, кафе, ресторанга барып чугаалап, белектерин анаа тутсур ужурлуг-ла болгай. Концерт көөр дээш келген көрүкчүге ол бүгү кандыг-даа хамаарылга чок ышкажыл.

Театрга эзирик аныяктарны бо-ла эскерип болур. Дыштанып келген көрүкчүлерге олар шаптык кадып, шимээндааш, алгы-кышкы үндүрүп чиг боор. Оларны хай дээр кижи база тывылбас. Театрның ажылчыннары, вахтерлары, билет үзүкчүлери ниити корум-чурум дээш харыысалгалыг болганда, олар көрүкчүге шаптыктап турар кижилерни оожургадыр азы залдан үндүрүп болур эргелиг. Бистин театрның ажылдакчылары олче кичээнгейни күштелдирери чугула. Артистернин ажылын хүндүлеп, боттарывыстын дыжывысты деткип, бот-боттарывыска камныг, эптиг-чөптүг болуп көрээлинер, чонум.

Үстүнде демдеглеттинген четпестерни (театрның-даа талазындан, көрүкчүнүн-даа талазындан) адип алыр болзувусса, боттарывыстың сагыш-сеткилиис оожургаар, дыжывыс ханар ийик.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

Соңгулдаларга уткуштур

Тыва Республиканың Дээди Хуралының ийиги чыыжының депутаттарынга кандидаттар

Чехов № 8 соңгулда округундан Хеймер-оол Опанович ОНДАР

Ондар Хеймер-оол Опанович 1936 чылда Чөөн-Хемчик кожуунунун Шеми сумузунга төрүттүнген. Чадааның № 1 ортумак школазын 1954 чылда мөнгүн медальдыг дооскаш, Ленинградтың күрүниверситединин физика-математика факультедин доосканыныңн соонда, Москванын күрүниверситединин аспирантуразын доозуп, физика-математика эртемнерининн кандидады эртем адын камгалап алган.

Х. О. Ондар Кызылдың педагогика институдунга хөй чылдарда башкылаан, ректорлаан. Ол — доцент, Россиянын Эртемнер академиязының корреспондент-кежигүнү. Физика-математика эртемнерининн доктору адын камгалаарынга белеткенип турар, 32 эртем ажылдарының, номнарның автору.

Ол Хереглекчилер кооперациязының Сибирь университединин Тывада филиалының директорунда ажылдап турар.

Бөгүнгү амыдыралдың бүгү бергелерин Х. О. Ондар эки билир. Чалыы салгалды кижизидер, өөредир башкыларның, чоннун кадыкшылын камгалаар эмчилернин, чаа конструкциялар чогаадыр инженернин, эртем ажылдарыбиле чуртту алдаржыдар эртемденнернин, малды өстүрүп, тарааны тарып турар тараачыннарның акша-шалындаа, социал камгалал-даа чок чурттап турарын билип, оларның берге амыдыралынга дуза чедиреринин бүгү аргаларын ол бодап чоруур.

Хундулуг чонувус — Чехов № 8 округтун соңгукчулары! Дээди Хуралдын депутадынга кандидат Хеймер-оол Опанович Ондарны дээш бадылаашкынынарны бээринче силерни кыйгырдывыс.

Деткикчи болук.

Автодорожный № 9 соңгулда округундан Валерий Болай-оолович САЛЧАК

Салчак Валерий Болай-оолович 1948 чылда Каа-Хем кожуунунун Суг-Бажы суурга төрүттүнген. Иркутскинин Улус ажыл-агый институдун база Новосибирскинин партиянын дээди школазын дооскан. Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы. Бараан будурукчуларының болгаш сайгарлыкчылар Эвилелинин даргазы.

Бодунун күш-ажылчы оруун тудуг организациязынга экономистеп эгелээн.

Тыва Республиканын Чазаанга экономика, даштыкы экономиктиг харылзаалар сайыды болгаш Чазак Даргазының бирги оралакчызынга ажылдап, Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдези дээш бодунун билиин болгаш күжүн үндүрүп чораан. Бистин республиканың алдарлыг ажылдакчызы. Бараан будурукчуларының болгаш сайгарлыкчылар Эвилелинин даргазы.

Бодунун күш-ажылчы оруун тудуг организациязынга экономистеп эгелээн.

Тыва Республиканын Чазаанга экономика, даштыкы экономиктиг харылзаалар сайыды болгаш Чазак Даргазының бирги оралакчызынга ажылдап, Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдези дээш бодунун билиин болгаш күжүн үндүрүп чораан. Бистин республиканың алдарлыг ажылдакчызы. Бараан будурукчуларының болгаш сайгарлыкчылар ССРЭ-нин болгаш Россиянын Чазактарының шиитпирлерин, Россиянын Президентизинин Чарлыктарын ажылдап кылырынга, оларны амыдыралга боттандырарынга идепкейлиг киржип келген.

Бо хүннүн кризистиг байдалындан үштунуп үнер арга — экономиканы көдүрери, чонну ажылга хаара тудары, ажыл-биле хандырары деп, ол санап турар. Бир эвес ол депутатка соңгудуп алыр болза, Дээди Хуралга көөрү-биле бүдүрүлгелерни болгаш сайгарлыкчыларны деткиир, кошкак хандырылгалыг өскүлелерни болгаш бюджет ажылдакчыларын камгалаар хоойлуларны хүлээп алырынга киржир.

Кызыл хоорайнын Автодорожный № 9 соңгулда округунун соңгукчулары! Бистің республиканың экономикти, айтырыгларын шиитпирлээринин оруун билир бистин кандидадывысты деткип, соңгуурунче силерни кыйгырып тур бис.

Деткикчи болук.

ТЫВАНЫҢ ЧАҢГЫС МАНДАТТЫГ № 27 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Кандидаттарның соңгулда фондуларынче, бүруткеттинген кандидаттарның фондуларынче кирип турар, чарыгдап турары акша-хөреңгилерниң ниити түүкүн дугайында

МЕДЭЭЛЕР

1999 чылдың ноябрь 26-да байдал-биле

	Киргени	Чарыгдааны	Артканы
1. Товуу Наталия Оюновна	1000	1000	—
2. Локтионов Николай Игоревич	196510	144141.25	52368.75
3. Дамба-Хуурак Остап Дамбарович	51000	26000	25000
4. Конвиз Сергей Семенович	5000	5000	—
5. Салчак Галина Алексеевна	10410	10395	15
ТҮҮ	263920	186536.25	77383.75

Төп соңгулда комиссиязының даргазы Н. А. ОНДАР.

Хомудал чагаа

АМ КАЙНААР БААРЫЛ?

Кызыл хоорай чагыргазынга хамаарышкан хомудалымны редакцияже биживес аргам чок болзу берди.

З. Н. Сат даргалап турар үеде бисти дөрт өг-бүле чурттаар бажыннын бир азыынга түр чурттадып каан чүве. Оон кандыг-даа документизи чок. Ону кылдыртып алыр дээш сүрүшкеш, чадап кагдым. Дөрт чаш ажы-төлдүг бот ие кижи болгай мен. Хоорай чагыргазының даргазының оралакчызы В. Ремизовка кирип, ужуражып чугаалаштым. "Сенээ бажың бербээн бис, берген улустар харыылазынар. Президент бодунун улустарынга бажыннарны берип турар-дыр, оон барып дилеп ал, бис үүгле оочур езугаар бажыннарны үлеп турар бис" — деп харыылаар болду. Ол дарганыы-биле алырга, мен өске, ажы-төлүмүн эзт-кежинин өну ангы болуп турар хевирлиг. Ындыг сеткилдиг даргалар канчап черле хоорай чагыргазында ажылдап орар чүвел. Хоорайлар, кожууннар чагыргаларының даргаларын Президент боду ажылга шилип киирип алыр, халаар дугайында тускай хорйлуну хүлээп алыр болза, чогумчалыг деп бодалдыг мен.

Хоорай чагыргазының даргазы А. Кашин орта ажылдаваын турар. Оон хүлээп алыышкынынга кирер дээш бир катап оочурлап олурумда, ынаар кирер дээн тыва кижи чок боор чорду. Оон өске кижилер ынаар эзлчег чокка кирип турар. Мынчап баарга, кижинин сагыжынга анчыг, өске бодалдар кирер чорду. Бистің чурттап орар бажынывыстың септелгези чок, оода иштики рамалар кылдыртып бээрин М. С. Козловтын чылыг турда-ла, дилээн мен. Кыш дүжерге-ле, мээн амыдыралымга бергелер эгелээр. Одаар хөмүр-даш, суг дээш, оон-даа өске. Кыш болурга, уругларым чугбас-тыр мен, соок бажынга аарып-аржый берзе, канчаар боор. Чаа дужаттынып турар бажыннардан бажын бээр ирги бе дээш хоорай чагыргазынга каш удаа бардым, бөдүүн кижиже көрнүр-даа хире эвес улус болду. Ам айтырыг тургузуп кайнаар баарыл? Чүгле Чазакка, Президентиге дилег кылып чедер бодап олур мен.

Алдыной ХЕРТЕК.
Кызыл хоорайның чурттакчызы.

Найывыстан сөзүвүс: НАЙЫРАЛ

"ТЫВА ЧЕРГЕ ИЖИККЕН МЕН"

Сактып тур боор силер, номчукчу, коммунистиг эрге-чагырга үезинде солуннарга "найырадда кызыгаар чок" дээн чергелиг рубриканың адаанга хөй-хөй материалдар парлаттынып, бистің республикада чурттап турар өске национың кижилериниң дугайында үүлдерни хөйнү бижип турган. Партияның "интернационалчы кижизидилге" дээн командазын парлаганың күүседип турганы ол, ол кижизидилге бодукун сорулгазын база чедип ап, кижилер аразынга ажыы-биле сөөк-язы ыыгаар чорукту болдурбайн турган дөзүзин база айтыр алаар.

"Интернационалчы кижизидилгеге" кириштир мактап бижип турган очерктериниң, чурумалдарының, үүлдериниң маадырлары төлептиг кижилер турганы чугаажок, ынчалза-даа чамдык таварылгаларда үстүнде негелделерни күүседир дээш, үүгле оон национың барымдаалааш, чөгенчиг кижилерни мактай каалтар таварылгалар турганы чажыт өвес. Ону дыннадыр чугаалаар өвес, үүгле билир кижилер хүлүмзүрүп каар чораан.

Демократия калбарып, ажык-чарыг чорук нептереен соонда, кижилерниң хөй үезин үүгле бодум нациям, бодум чуртум дээр апарган, оон уламыдан бол догуннаашкын тывыган. Ол бир удаазында шын-на ыйнаан, ынчалза-даа девискээрде чурттап турар хөй национадыг кижилер дугайында онзалап демдеглээр чорук кызыдбестөөн, үүгле "бистің хөй национадыг республикавыс, облазывыс, районувус..." деп ниити сөстер-биле кызыгаарлаттынып турар апаргын.

Бөгүнгү бо үүлүмге бистің республикага чаарби ажыг чыл чурттаан, бөдүүн чоннаачы оолдан улуг акционерлиг ниитилел удуртукчузунга чедир дешпөөн трузин сөөктүт, республиканың политиктиг амыдыралынга база көскү черни өөлеп турар В. Д. Тавбериданың дугайында номчукчуларга кысказы-биле ганыштырар болдум.

Оон-биле баштайгы танышылгам таптыг-ла он беш чыл будунгаар болган. Ынчан Улуг-Хемнин солагай талазынга дача турар учаскоо алган бис. Даштанар хүн ганында-ла бөлдү, хирее ыыгаш, даайым суг ынаар чиирлер баштай онгарлар каскаш, чагылар олуртуп турдувус оон соонда ол алды чүсчүк девискээривисти херимнеп эгелээн бис.

Бистің чоогувуска база черни үш-дөрт харлыг бичии оолдуг аныяк улус база чер алгаа. Дыдыраш сарыг баштыг, конзагар хаайлыг, шилгедек сынныг ол эр кижинин кадайы кончуг шыырак магаботтуг, ол эрден барык ийи катап чоон кыс чораан. Эт-херексели база бистиийден дөзредевес эрги хирээлиг, эрги балдыыг, сынык сыптыг хүүректорлиг улус чораан. Бисти ажыл турар чүүлү — хайловка суур — деп, ол бир катап чугаалап орган. — "Мөнге кыйгы" деп хөй сериялыг кинону сактып тур силер бе? Ол кинода болуушкуннар бистің суурга боол турган болгай"

— Аа, сен Кафтанов байның сыскындызы ышкажынчыл — деп, ол Наташа кино артизи Ефим Копелян ышкаш кара боорга, даайым баштактаныр чүве. А олар хомудаар түржүк, сеткилинин ханызындан каттыржыр улус болган.

— Авам эрте чажымда-ла чок апарган — деп, Владимир Тавбериданы чугаалап орган. — Ийи алышкы бис. Улуг акым шагда-ла өгленип алган. Бодуажы-төлдүг. А мен чоннаачы шынзылгазын алгаш, эки амыдырал сүрүп, улуг Эвилелди кезип чорупкан мен. Даака хөй хоорай суурларга четкен мен, сагыжымга таарышпас болган. Ынчап чорааш, Тывага душ боол чедип келген мен. Кавказта дег даг-ар, моон төөрөн чуртумда дег кодан хойлар ажык сеткилдиг чон мээн сагыжымга дыка таарышкан. Кезек манаа чурттап көрейн деп бодап алдым, хөөнге дээрге, күржангаш, ынай-ла болгай мен.

— Арлы бөөр чүве кайда боор — деп, ол уламчылады. — Чарлал езугаар ажылдап кирип алганым эмнелге черлериниң автотранспорт конторазынга орус, тыва кайгамчык өөрлерни тыптым, оон түржүк, кайгамчык Наташамга манаа дужа бердим, политехниктиг институтту бүтөөредилге-биле бөрүн доостум, чангыс сөс-биле чугаалаарга, Тывага ижиге бердим. Оглум бала манаа төрүттүнү. Моон ырап кай баар мен?

Бо сөстерни Владимир Тавбериданы он ажыг чыл бурунгаар чугаалаан чүве. Оон бөөр хөй-ле өскерлиишкиннер болган демократия-даа эгелээн, хөй хоозун хөлөөн болуп, дыха хөй орус дылдыг улус Саян ажыр дезип эгелээн үе-даа турган. А кожа дачавыс өөн Тавбериданың шимнеш дивеен "Хөй чүүдөн дүймеп турар улус-тур ийин бо. Тыва тайбын чер-дир" деп, олар ынчан чугаалаар чораан.

Ам Владимир Дидимович Тавбериданы — "Медавтотранс" деп акционерлиг ниитилелдин чингине директору. Ол-ла автобаазазы-дыр ийин. Хуужудулга, акционержидилге деп кампания чоруп турда, ол өнчүнүн хевири ынчаар өскерилген. А кожамнын политиктиг идепкейи база чоорту дендеп орган. Ол Тыва АССР-нин Дээди Совединин чедиги чыыжының депутадынга-даа сонгутту, 1995—1997 чылдарда Дээди Хуралдын кежигүнүнге-даа кирген болгай. Россияда Григорий Явлинскийнин удуртканы "Яблоко" деп каттыжыышкынның Тывада салбырының даргазы. Кызыл хоорай чагыргазының даргазын сонгуп турда, ол база бодунун кандидатуразын киирип, чижилгеге-даа киржип турган. Кашинге тиилеттирип алган.

Бо хүннерде ол хоорай Хуралының депутадынга кандидат болуп турар.

— Хоорайнын эрте-чагырга чергелериниче кандидатуран киирип турар чылдагаанын черле чүл? — деп хөй чыл таныырым бо эжимден айтырдым.

— Ижиккеним Кызылдың чурттакчылары бо берге үеде моон эки чурттап болур аргалыг чүве-дир ийин — деп, ол чугаалады. Мен Кызылдың экономиказын канчаар эде кылырын билирим кончуг. Манаа будурулгени канчаар кедүрерин, ажыл чоктарны канчаар ажылдыг болдурарын, хоорайнын агар санынче акшаны кандыг аргабиле киирерин билир мен. Ол дээрге уруглар пособиези дир, башкылар шалыны-дыр. Оондаа өске чугула базымнар бар, ол дугайында чонга чедир тайылбырлап шыдавайн турарывыстан чүве ийикпе, чон бисти билбейн турар-дыр. Бистің кол демиселивис — хоорай бюджединиң чангыдаа кепееэ өскээр чарытынмас, оор кижилерниң кармаанынче кирбес ужурлуг.

Оюн-оол САДЫ
Кызыл хоорай.

Садыгжы кыс

Кызыл хоорайыныста садыглар көвүдээн. Бистиң бажыңывыс чаныында безин ийи аңгы магазин ажыттынган, мырыңай-ла чоок, магалыг болган-дыр — деп, бөш коръ чуртталга бажыңының чаны-биле эртип бар чорувуста, улус чугаалашты.

Оларның ол чугаалажып турар магазини чуртталга бажыңының бир азыында. Ийи коръ кылдыр тутказ, даштын агортыр чугайлап каан "Хлеб" деп каан. Кире бердивис. Ооң артыы талазында хлеб быжырар дерилгелиг өрээлдерден ооң чаагай чыды кээп тур. Ону быжырар аныяктарның удуртукчузу Салчак Кара-кыс.

Чем кылыкчыларның ажылы хайныышкыныг. Шаптыктавас дээш олла өрээлдериң мурнуу талазында магазинче кирдивис. Чоа быжырган хлебтер шаарааш үлгүүрлерде. Холду аа чип турар изиг хлебтерни улус дораан-на садып алгаш, үнүп турлар. Кызылда хлеб заводунуң бир салбыры мындо ажыттынган. Өөрүнчүг-даа болду. Делгиирде чигирзиг далганнар, пряниктер, печеньелер-даа эңдерик. Ооң садыгжыларының биреэзин Ариина Ховалыг дээр. (Чурукта).

ЭРЕС КЫСТАР

Чаактары бопугур ак
Чанымда бо чассыг
кыстар.
Сарыг дыттыг Чадаанага
Сайзанактап өскен
кыстар.

Башкыларга эр-хей
диртир,
Багай демдек албас
кыстар.
Кайызы-даа эртем-номга
Хандыкшылдыг эрес
кыстар.

Янушкам, Сапыынажыым
Ынанныштыг топтуг
кыстар.
Язызы бак, тенек! —
диртип,
Чарбыттырып көрбээн
кыстар.

Кыстарымның кыстарынга
Кырган-ача үүү сунайн?
Тывынар деп
сагындыргаш,
Тывызыктан салып
берейн.

Ондар АРАКЧАА.

ӨСКҮСТЕРИМ ӨСТҮРҮП ААЙН

Хөөнү багай кижи ышкаш,
Хөлүгүр көк туман
шыпкан.
Хүннүн караан булут
дуглаан
Кускү ол хүн уттундурбас.
Камгалап каан кижин
дириг,
Кара чаңгыс сен-не
читтин...
Хамык чонуң мээң-биле
Канчаар сени дилевээн
дээр...
Хөйнү бодаан хөөкүй бодум
Көвей кижи аразында
Шыдавыже туттунар дээш,
Шылап-могап турупкан
мен.
Хадылыг бо аргажыкка
Кара чаасканн
чаашкынныгда
Каш ховук
чажырганым —
Караам чажын төге
каптым...
Кезек чаашкын намдай
берди.
Кедек сында челээш
чыраан.
Шыырныккан мени хүнүм
Чырыын чажып чылды
берди.
Кадат малы чаглаан
катташ,
Катап база оттай берди,
Кадарчының каргыраазы
Хаяларда чаңгыланды...
Черинң кыры чунуп алды,
Чечек,үнүш, суксун
ханды.
Кударава дээн ышкаш,
Куштар хөглүг
мыжырашты...
Шартылаалар, ымыраа-сээк
Чаъс-чарның аразында
Чүдек хирден
адырылган
Шүүнейнип ужуп үндү...
Оът-сиген, хая-даштар
Онза чаа өң шыптынылты.
Агаар безин арыг-чаагай
Артыш, шаанак
айдызаанзыг...
Өлүг, дириг ийи бойдус
Өөрүшкүнү, мунгаралды
Ондап-остаан мээн-биле
Оожуктуруп үлешкен дег,
Чамбы-диптиң эргилдези
Шаа кээрге, солчуп эртер.
Өзер вазы хемчээл өйү
Өлүм кээрге
доктааттынар.
Өртемчейнин үүлезин
Өртээр эвес, баглаар эвес.
Өскүс арткан ургуларым
Өстүрүп аар —
сорулгам ол.

Зоя ДОНГАК.

Салчак МОЛДУРГА

ЧҮРЭЭМ СОРБУЛАРЫ

Лириктиг тоожу

(Уланчызы. Эгези № 85, 86 "Шында").

Чингиспей мойнумдан куспактаныптарга, тыныжы чалынныг, улуг-ла тарымал согуна дег, дөстейгилээн эмиглериниң изин чуга халат өттүр хөрээмни чиннеп, оон чаа сагган сүтсүг эзин айызап келди:

— Школаның корум-чурумун сагаан сенде-даа буруу үүү боор, эргимим, ол ындыг болур-даа ужуруг, мен харын сени хилинчектептим бе деп эпчоксунуп ор мен. Сен дээш хайынган, хандыкшаан сеткилимни тудуп шыдавадым ышкажыл — дээш, карактарын астыйты, кирбиктерин адырарты хүлүмзүрүүрге, чүрээм чымырткайнып, сөөктерим чештинген дег апарды.

— Ырында харагай деп чул ол, Чингиспейим. Моолдар дытты ынча дээр чүве болгай — деп, оожургай бергенин ажыглааш, айтырдым. Ол:

"... Кем мин болган, харагай?" — деп ырлап чоруй:

— Каям, менче көрем, харагай дээрге бо-дур ийин, бо! — деп барык-ла кышкырыпкаш, карактарымны долгандыр суйбавышаан, изиг эриннерибиле эриннеримни хаарты-ла берди! Бажым дескиннип, карактарым туманналып, кирбиктериниң дөзү безин чам-чырт кынныып, эът-мага-бодумче кандыг-ла-бир сыры чүгүре бергев дег болза-ла, сөглеп читпес таалалга алзып, чындырай бердим. "Ынакшыл деп чүве мындыг ковчуг чаагай боор чүве ышкажыл!" — деп хавым хайынмышаан, Чингиспейнин эргелединнге база-ла ынчаар харылап ор мен.

"...Кем мин болган, харагай?"

—"Кым-дыр мен аан, каркай?" — деп, мээн улуг карактарымны-ла ырлап, ыглап органы ол-дур моон" — деп бодап орумда, ажылдаар, өөревир шагывыс келгенин чүгле ынчан сактып кээп, серт кынгаш, хөөннүг-хөөн чок салдынчыптывыс. Чингиспей чымыраарты көргеш, барык-ла ээрешкен дег, дилей-дир:

— Ам-даа кээп турарыны аазап көр даан, эргимим!

— Ийе, аазап тур мен, хоюг карактарлыг торлаам, аганаам!

— Кызыл курлуг ак алгы тонун, маны кежи бөргүн, бора кидис идинн-биле кээп турар сен, мен сени ынчаар көрүксээр-дир мен, сарыым! — деп, Чингиспейим үдеп артып калды.

2.

Анмаар-садыгга бүдүү болчаг, ужуражылгавыс уламчылап, ажыл, өөредилгевис-даа чогумчалыг шуудап-ла орган ышкаш чүве. Ынчалза-даа кандыг-ла-бир дүшкүүрлүг айыыл бисти кедеп, хевергедип келген ышкаш, билдинмес кударал, хөөнден сагыш-чүрээвис оожургаваён турган, чогум чүл ол дээрзин бодувус билип, сөглеп шыдавас, чиктиг байдалда чоруп тур бис. Ой-та, чүнүн ожу?...

Мен Чингиспейнин "Харагайынга" Хемчик бажы чурттуг, мен ышкаш кызыл чаактуг Тойбу деп башкыдан дыннап, доктаадып алган "Чорумал бодум" деп ырым-биле харылап турган мен:

Сарыг хову ортузунда
Саглалчыннаан чаңгыс
хадын.
Чаглаанайда
серииттенген
Чаңгыс бодум, чорумал
бодум...

— Адыр ам, Кызыл-Чаак, ырын кандыг кончуг кударанчыг чоор? Мээн "Харагайымга" дөмейзимээрдаа ышкаш? Бис ийи дег, уян кижилерге өжегээр таарып каанзыг-даа. Эжевидем — деп дилээр:

Көк-ле хову ортузунда
Хөлбелчиннээн чаңгыс
хадын.
Хөлегеде серииттенген
Хөөкүй бодум, чорумал
бодум...

Ырларны аян-хөөнү демейзимээр деп Чингиспейнин эскергени-ле шын, ылангыя "Чорумал бодумнуң" сөзү, аялгазы дыкала кударанчыг! Ону районнуң чамдык даргалары мурнунда-ла "аныяк-өскен ортузунга мунгарал хөөнү нептередип турар, буруу үзелдиг ыр" деп шүгүмчүлеп, хоруп турган. Ыры буруу шаптырган, улус-даа ырлашпастаан, сон-сон шуут уттундурган турда, "бүтпес үзелдиг ыры" мен "диргизип", озалааш казанакка барып, Чингиспейге бүдүү ырлап берип, "нептередип" каавым ол чүве. Ам чүгле ажыл, кичээл соонда анмаар-садыгга кенен, кээргенчиг апаргылаан, "харагайлап", "чорумал бодумнап" бүдүүлеп турувуста, элээн үе эрте берген боор.

Чингиспей биле мээн хеле-бүдүү харылзаамны школада, бажынымда, кайда, кым-даа билбейн турганы-ла ылап. Ынчалза-даа чүвени канчап билир дээш, казанакка болчагны түр шеглеп. Ажыл, өөредилге-биле карак чаар деп дугуржуп алганывыс үндезинниг турган. Баштайгы ынакшылдың амдан-сүүзүнүн апкан элээди-чаш маадырларывыстың эгезинде-ле оштап турган мунгарал-деңгерелинге, хуу-салымынга чылдак болган чамдык тодаргайлаашкыннарны кылыр үем келди ышкаш, номчукчу!

Школаның иштики база хөй-ниитинин корум-чурумун эдерип, сагып турумда, Чингиспей-биле ужуражырым узамдыгып, харын-даа үзүктели берген, оон-биле кады, школада чурум шыгыырап, дынзаан. Мен "өөреникчилерни сагып чоруур Дүрүмүнге" бектеткеш, уругбиле аралажырындан дидинместээн, оом школага кээп-даа турбаан, келбес ужуру-даа билдингир. Эки өөредилгелиг, чурумнуг өөреникчилер одуруунда турарымны Чингиспей билир. Ол бодун эвес, чүгле мени камгалап, өөредилгеден сагыжым чардыктырбазын, бүдүү харылзаавысты бүгүдеге эскертпезин, хөй мурнунга школачы адымны, алдархүндүмнү баскыратпазын бодап турган болбайн аан.Байгы-ла ол! Мында оон өөренип турган школазынга деп, өөреникчилернин ынакшыл-харылзаазын педагогиктиг такт ажыглап, эп-найырал деннелинге тудуп, кижизидип турганы ышкаш эвес, хары-буру, дүрбүштүг деп, ол дыннап, билип-даа турган, удаваанда ол бадыткаттынган-даа.

Чогум-на ол үеде бир дыдыраш баштыг, улуг карактарлыг Самбуу дээр башкы школа назыны эрткен өөреникчизи уруг-биле холбашкаш, ажылындан ол-ла дораан хөөглеткен, кыс база школадан үндүрткен. Кижизидикчи башкыларнын карак-кулактары ам чүгле школа, дазылга девискээринде эвес, суурда бажың-балгат эжик, соңгаларында өөреникчилернин ойнаар, селгүүстээр черлеринде барган. Бо бүгү мээн Чингиспей-биле бүдүү ынакшыл-харылзаамга аар согуг болган. Уругга дужарда менээ эптиг чылдак болуп турган "Инээликтерим" ушса-ла ужар, оларнын орнунга аъш-чем, бараанны чүүк машиналары эккеп, чугула хереглелдиң барааннары шору элбеп, карточка системазы дүжеринин херек кырында медээ-хаяазы ол болган. Оон ангыда, райХН-де өскерлиишкиннер болуп турар деп "дидир-дидир" база бар. Чогум кандыг өскерлиишкиннерил, ону билири ам-даа эге класста сургуул оолак мээн хөрээм эвес. Школачылар аразында безин сонуургак бичеханнарны, Сапыынажыым Ынанныштыг топтуг кыстар.

Язызы бак, тенек! —
диртип,
Чарбыттырып көрбээн
кыстар.

Кыстарымның кыстарынга
Кырган-ача үүү сунайн?
Тывынар деп
сагындыргаш,
Тывызыктан салып
берейн.

Ондар АРАКЧАА.

Үлегер-чижектиг

Александр Дадаевич Ширин—Эрзин кожуунда эң хүндүткелдиглериниң бирээзи. Ол 75 харлыг. Ооң ажыл, амыдыралы, ук-төөгүзү солун. Адазы Адырга Дадаа Мөрен чурттуг. Улуг акызы Кыргыс Дадаевич Аракчаа — Кызылда. Ол генсия үнген соонда, күрүне архивинге ажылдап, моол эрги бижимелдерни тыва дылче очүлдуруп турду. Бөгүнде ооң хар-в ывы сезен оранчок ашкан. Дыннааным болза, шаанда Эрзин хүрээзинге өөренип чораан.

Александр Дадаевич 1943 чылда ТАР шеринден халашкаш, Эрзиннің суд даргазынга ажылдап кирген.

1956 чылда ол Эрзин райпо баштаар черинин даргазының садыг талазыбиле оралакчызынга томуйлаткан. Эрзин, Тес-Хем кожууннарны каттыштырарга, Александр Ширин Тес-Хем райповун баштаар черин даргалай берген.

1965 чылда Эрзин кожуун катап тургустунган. Ол ук черниң райпо баштаар черин пенсияже үнгүжеге даргалаан. А.Д. Ширин мээн база дагдыныкчым, сүмелекчим чораан. Мен бөгүнде 69 харлыг мен. Хөй чылдарнын дургузунда Александр Дадаевичини, оон өөнүн херээжен ээзи сан-хөөнүн хоочуну Н.С. Ширинаны көрүп келдим. Олар күш-ажылгыры-биле онза ылгалдыг.

Александр Дадаевичини 75 харлыг дээр шинчи чок, адак-бышкаа чиик, инектерин хавырган, бызаалары-биле сүрүшкен чоруурун бо-ла көөр-дүр мен. А.Д. Ширин Ленин орденниг, өске-даа шаннал-хавыяаларлыг.

Хоочуннарнын кайызы-даа идепкейлиглер, чалыы салгалга үлегер-чижектиг.

Александр ТАВА.

70 ХАРЛЫГ ЧЕМПИОН

— Аваларывыс угбашкылар чүве, — деп, садыг болгаш кооперация ажылынын хоочуну Александр Антонович Саян (Коммунист) чугаалаар. — Бичиивистен не бистиң өөвүске кады өскен бис. Акымны Кызыл-Чыраа, Чыргаланды болгаш Самагалдай чону Тенек-Товуу дижир-чүве Эрес-даа, шыдамык-даа, дөскел чок кижи чүве ийин.

Аъттын эмдиин-даа, кыштын соогун-даа эскербес. Идик-хеп-даа, аъшчем-даа мунзавас. Шуглак-дежек даа сураглавас, ширтек кырынга-ла удуп алыр. Езулуг чуду-кара. Ажылга — адыг, оюнга — хөглүг.

Менгирти оглу Соян Товуу — ам Федор Менгиртиевич Тау 1929 чылдың сентябрь 5-те Тестин Салаага төрүттүнген. Бичиизинде шоваазы өөрүндеп ылгалдыг. Бо — боова, бо—божа деп-даа эскербес, таварышканын ижип-чип алыр. Чигир-сиген казар, чыжыргана чыыр, кодан-даа дузактаар. Хемнин агымын өрү эштир. Аваазы Баазанның чоргааралы. Ынчалза-даа аваа амыдырал авырал бербээн, бичии Федька акызы Дембирел-биле төрелдеринге өскен, а Бугалдыны — Чооду Алдачы, Кунгаалайны — Иргит Тараачы азыраан. Ынчангаш нургулайында бодуда амыдырап келген.

Федька 1943 чылда Самагалдай эге чада школазын дооскан. Самагалдай школазынын чеден чыл оюнда ол эге чада болгаш чеди чыл школаларынын байырлалывга келген тос өөреникчизинин рапортун бо одуругларнын автору берген. Автор оон мурнуу талазында Откун Достайбиле дугурушкаш, күш-ажылдын, спорттун болгаш уран үүлдүн хоочуну, Тыва Республикавын Улустун хөөмейжизи Федор Тауну телевиденнеге тырттырарын организастаан — бо чүүлду бижиринге белеткелдиң чамдыызы ол.

Федя Кызылдын № 2 школазынын алдыгы класын дооскаш, Эзрбектиң хөмүр-даш уургайынга чүдүрүкчүлей берген. Вагонеткаларга хөмүр-даш долдур чүдүргеш, аъттар-биле даг иштинден үндүр сөөртүп турган. Бир чыл ажылдаанынын соонда, шахтер-фронтучу Петр Иванович Артемьевтин сүмези-биле Кызылдын кызыгаар отрядынга шериг албанын күүседип киирипкен. Оон Уссурийскиге биче командирлер сургуулун дооскаш, Мугур-Аксы кызыгаар заставазынга хелемечилеп турган. Оон 1950 чылда шеригден халашкаш, бо Долгар Оюн-Бартан суглар-биле кады алды айлыг юристер курузу дооскан соонда, облсудка ажылдаан. Аваа турда, Тыва автономнуг областың спорт комитединин Даргазы Маады Мөмбүжай комитетке инструктор кылдыр томуйлап депшиткен.

Федор Тауну ешулуг спортчу амыдыралы шеригге эгелээн. Ол аваа узун хемчээлдерге маннаарынга, черниң узунун болгаш бедиин халыырынга, хаакка тергиндеп турган. Чаңгыс маргылдаага безин (узун, бедиин халыырынга, 500 болгаш 1000 метрге маннаарынга) үш-дөрт бирги черни ап, чемпионнап келген. Забайкалье шериг округунун 30 чыл оюнун бир маргылдаазынга киришкеш, 30 болгаш 50 километр хемчээлдерге тиилээш, ол округтун хары угда ийи дакпыр чемпиону болган. А Красноярскиге ийи ай хуусаалыг инструкторлар курузунга тургаш, 1950 чылда ол крайның 10 километринге чемпиону болган. Ол дугайын Ф. Чадамбанын "Чүректерни чүглендирген" деп номундан көрүп болур силер. Бо спортчунун дөртен ажыг чыл мурнунда 50 километрге тургускан рекорду бөгүнге чедир хевээр. Ынчангаш Красноярск крайның 1 дакпыр, Забайкалье шериг округунун 2 дакпыр, Тыванын 14 дакпыр чемпиону атты 70 харлыг Федор Тау эдилей чоруур. Хаак спортунга 17 катап чемпионнаан — Тыванын төөгүзүнде ындыг спортчу кижи амдыызында чок.

Федор Тау аттыг шаннал дээш республика чергелиг хаак маргылдаазы Самагалдайга үш катап эрткен. Алексей Санчат, Анай-оол Алдын-Херел болгаш өске-даа спортчулар ол маргылдааларны эрттиреринге идепкейлиг киржип келгеннер. Олар ам болур маргылдааны хоочун хаакчының мугур 70 харлаанынга тураскаадыр болгаш Федор Тауну төрүттүнген хүнүн ынчаар демдеглээр деп турарлар.

Че, Тауну спортчу болганы ындыг-ла ыйнаан, а оон-биле чергелештир база бир онзагай бүдүжү — хөөмейжи болганы! Тыва Республиканың Улустун хөөмейжизи хүндүлүг атты 1993 чылда алды. Чогум бодунун чугаазындан алырга, кара чажындан-на улус өттүнүп хөөмейлеп эгелээн кижи-дир. Ылангыя Кыргыс Соруктуну езулуг башкын деп чоруур. Чаңгыс хемнин ун-ынга кады чурттап, байыр-найырларга кады чаладып, аал-орааларынга деңге үнчүп-киржип чораан болгаш, сураглыг хөөмейжинин өөреникчиси болу берген.

Федор Тауну хала чок чүвези — хову каргыраазы. Өгге-даа, залга-даа каргыраалай бээрге, хостуг болгаш делгем үн карак четпес ховуже тарап тургавзыг. Чоргааранчыг хөөн кижини дораан-на хөме алы бээр. Ол хөректиң иштинде та чеже хөрүк ишти агаар бар чүве! "Сугга эштип тургаш, чаңгыс шымынгаш үнүп кээримге, хамык өөрүм чана маннажы берген болган. Мээн көстүп келиримни манап чадап кааш, өлген деп бодааннар-дыр. Аалга келгеш, улуг улуска дыка кончуткан мен" деп, бо хөөмейживис чугаалаар чүве. Ол хире тыныш хаактаарынга дузалыг болбайн канчаар.

Хоочунувус Самагалдайга, Тоора-Хемге, Ак-Эрикке бүгү назынында райпога чүдүрүкчүлеп, тудугга ажылдап келгев. Спорт даргазы, күш-культура башкызы, инструктор болгаш өске-даа шалынныг ажылдарга ынаваан. Хөөмейлээр хөрээ, маннаар буттары, ажылдаар холдары аваа ол хире эргим болган. Оон ынай кады чурттаан эжи Алдын-Херел Мария база. Кызыл-Чыраа сумузун даргалап, малчыннап чораан, дайынчы Кызыл Тук болгаш Күш-ажылдың Кызыл Тук орденнернин эдилекчизи, гвардейжи Соян Алдын-Херелдин улуг уруу ол.

Тау ирей-кадайның кайызы-даа ажылгыр. Мария Алдын-Хереловнаның кылбас, билбес ажылы чок. Хөглүг-даа, үргүлчү-ле каттырып чоруур. Хүндүлээчели, езу-чаңчыл сагыыры аажок. Шаандан-на кады-кожа чурттап, аралажып келген болгаш, бо өгбүлеви эки билир мен. Олар ногаазын тарып, өстүрүп, чонунун аразында чоргаар чурттап чоруурлар. Ынчангаш оларга, ылангыя, чеден харлаан Федор Менгиртиевичиге байырымны чедирбишаан, бүгү-ле экини күзедим.

Каргыраалай бергенде,
Хала чок-ла Федор Тау.
Хамык чонну тааладыр
Кайгадыптар Федор Тау.

Хаактап ынай болганда,
Аъттан маңгыр Федор
Тау.
Халып орда, дүвүзү
Артынга баар Федор
Тау.

Чеден харлыг болза-даа,
Аныяксыг Федор Тау.
Чеде-хөве, ногаа дээш,
Аваа орбас Федор Тау.

Чооду КАРА-КҮСКЕ.

Хоочуннар аравыста

Сонуургактарга

Агафья хүлээп албас

Агафья Лыкова-биле ужуражыксап тур мен. Аваа дуза чедирип турар контораның адрезин дыннадып көрүнер. Ооң чүнү хереглеп турарын билип алыксап тур мен. Агафьяга чорудар посылка белеткеп алдым, канчап чедирер чоор. С. ПИРОЖКОВ.

Агафья Лыковага тускай дуза чедирип турар организация чок. Тайгада чаасканзыраан кадайга чамдык үелерде Онза байдалдар яамызынын амы-тын алыкчылары болгаш геологтар кавдыг-даа план чокка дуза чедирип турар. Лыкова "Хакаский" деп камгалалдыг черниң девискээринде турар болганда, бүгү-ле айтырыгларны ынаар чорудары чугула. Камгалалдыг черниң администрациязының адрези мындыг: 662600, Хакасия, Абакан, Щорс кудумчузу 30"а", а-я 189.

"Хакаский" камгалалдыг черниң удуртукчузу Геннадий Девяткиннин тайылбырлааны болза:

— Агафьяже посылка чоруткан херээ чок. Бис продуктулар бээривиске, албас кижи-дир. Тайга кежии четтирип, хууда огороду-биле амыдырап орар. Чамдыкта геологтар вертолеттан дус, чигир, далган октап бээр. Элээн каш катап эът консервилерин бээрге, ону тогбаан, өскээр октаптар азы ийи-чаңгыс таварышкан кижилерге үлеп бериптер.

Кандыг-даа аалчы көөрүн күзевес. Сөөлгү катап ону 1998 чылдың сентябрьда көрген. Үгле чаасканн чурттаар мен, мени дүвүретпейн көрүнер деп, тайга ээзи апарган кадай чагып турар. Оон бээр аваа кым-даа барбаан, ооң харын кым-даа билбес. Даштындан көөрге, 48—50 харлыг хире, оозун чажырар, документизин чажырып каан кижи-дир.

Чүвемни узадыксаарымны

Эмчилер адаккы органны узадып шыдаар бе? Ындыг операция кылып бээрин күзээрим аажок ийин. Бодум кадык мен, адаккы органым күзей бергенде 11 см узун. Р. ВАСИЛИЙ.

Даниада специалистер "пенис узадыкчызы" деп аппаратты чогааткан. Даштындан көөрге, Илизаров аппарадынга ол демей. Ук тургузугну пениске (латин сөс, penis — эр кижинин адаккы органы) кедирип алгаш, 3-4 ай иштинде, хүннүн-не 12 шак иштинде кедер.

Приборнун иштинде пружиналар клеткаларны идепкейжидер. Эмнээшкиннин сөөлүнде ук орган 3-5 сантиметр узаар (Узаашкын рекорду 11 см болган). Оон-биле кады пенистин (органның) диэметри чингелевес.

"Пенис узадыкчылары" чүгле Москвада хуу клиникаларда бар. Красноярскиде Кутузов кудумчузунда 71-ги бажында, (телефону 34-04-23) турар андрологтуг төпте ам дээрезинде пенисче суп каар шарик хевирлиг өзекти чогаадып кылган. Ону нинти наркоз дузазы-биле салыр. Удатпаанда силикондан кылган ол шариктер эстип, органга сиинип каар. Оон түннелинде пенис узаар болгаш чоон апаар. Оон эн-не эки чүвези — дүн-хүн чокка "дайынчы байдалга" турары.

"АиФ" солундан.

Кызыгаар — ыдыктыг

Үш дакпыр үүлгедиг

Эрткен пятница, ноябрь 26-да, Чазак бажыңының хуралдаар залында ТР-ниң Чазак кежигүннериниң болгаш РФ-тиң Федералдыг кызыгаар албанының директорунуң бирги оралакчызы, РФ-тиң ФКА-ның Кол штавының начальниги генерал-лейтенант Н. С. Резниченкога удурткан делегацияның каттышкан чөвүлел хуралын ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак башкарып эрттирген.

Тыва Республиканың Чазаанын дилээн ээ көрүп, РФ-тиң ФКА-зы бөлүк специалистерни, удуртукчуларны чорутканынга Президент четтиргенин илереткеш, кызыгаар камгалалын күштелдиреринге ол улуг идиг болурун чугаалаан. Реформалар ам-даа болур-чогуурубиле боттанып, Совет Эвилели буступ дүшсе-даа, чаа кызыгаарлар кылдынып, оон камгалалын күштелдирер ажылдар чоруттунуп турарын ол демдеглээн. Тыва Республиканың Чазаа мында кызыгааржылар-биле бир демниг, сөөлгү 5-6 чылдар дургузунда билчилгелиг ажылдап келгенин, Сибирь девискээрлериниң болгаш Забайкальениң кызыгаар албаннары-биле быжыг харылзаалының аалчыларга чугаалап берген. Тыванын девискээринде россия-моол кызыгаарын харылап турар удуртукчулар Президентиниң дилээ-биле мында чедип келгенин сагындыргаш, чөвүлел хуралды ажыткан.

— Ам илеткелдер, саналдар, бодалдар сайгарылгазынче кириптер бис, оон мурнунда мону чугаалаксадым. Стратегтиг план езугаар кызыгаарны бис камгалаар, быжыглаар ужурлуг бис, а бир талазында, кызыгаар экономиктиг, культурлуг, эртем-техниктиг харылзаалар тудуп, кады ажылдажылга чорудары-биле ажык болур ужурлуг, ийиде, кызыгаар тайбын турар, үште, кым ону дамчыштыр наркотиктер, ок-чемзек, техниктиг спирт эрттирер азы мал-маган оорлаар, контрабанда кылыр сорулгалыгыл, оларга хамаарыштыр кызыгаар хаглыг болур ужурлуг. Оон ангыда, бөгүн моол кызыгааржыларның талазындан боо-чепсек ажыглап турар таварылгалар чөптүг бе, азы чөптүг эвес бе, бо айтырыгже чугула кичээнгейни угландырарын силерден диледим. База моон соңгаар ону канчаарыл деп айтырыгны силернин-биле сүмележикседим. Моол тала-биле чугаалажыышкынар чорудар бе, Россияның талазындан кандыг болур ужурлугул?

Ол колдуу белен, удавас Федерация Чөвүлелинге сайгарып көөр кылдыр саналдап киирер бис — деп, Ш. Ооржак чугаалааш, сөстү Николай Семеновичиге берген.

Н. С. Резниченко бөгүн үүгле кызыгаарда байдалды өөренип көөрү-биле келгенин, а кызыгаарда тургустунган нарын айтырыгны (ок-боо ажыглаарынга хамаарышкан) маңаа шиитпирлеп шыдавазын чугаалааш, ону РФ-тиң ФКА-ның директорунга илеткээрин, аңаа хандыр анализтеп көөрүн аазаан. Кызыгаарда тургустунган айтырыгларны шиитпирлээринге база-ла акша-хөреңги, кывар-чаар материалдар чедишпес. Ынчангаш Кызылдың кызыгаар отрядының курлавырда бар техниказын долузу-биле ажыглаарын чедип алырда, тус черниң эрге-чагыргазының деткимчези чокта болдунмазын, кызыгаар байдалын чогум-чудуп-экижидерде эрге-хоойлу оргавнары, кызыгааржылар шупту каттыжып алгаш бир демниг ажылдаар болза, байдал ынчан чүгээртээр дээрзин ол демдеглээн.

Дараазында сөстү ТР-ниң ИХЯ-ның оралакчы сайыды В. Н. Конгар алгаш, кызыгаар үреп киргеш, мал-маган оорлаар чорук кедерээнин тодаргай сан-фактыларга доктаап турган чугаалаан. Кызыгаар чоогунун Мөнгүн-Тайга, Өвүр, Тес-Хем, Эрзин кожууннарга эрткен 9 айларда 108 мал-маган оорлаан таварылга бүрүткеттинген. Оон иштинден 64 таварылга кызыгаар үрээшкини-биле болган. Тыванын-даа, Моолдун-даа талазындан мал оорлап турар таварылгаларны ол чугаалап, эгиттинген малмаганның сан-түнүн адап, оор хөлүн эрттир кедерээни-биле хыналда-эрттирилге пунктуларында хайгааралды күштелдиргенин ол медеглээн. Мал оорлап тургаш, ок-боо ажыглап турар таварылгалар база эвээш эвес дээрзин ол тодаргай чижектерни киирип тургаш, чөвүлел хуралдың киржикчилеринге таныштырган.

Кызылдың кызыгаар отрядының начальниги Д. К. Сандов база-ла мал-маган оорлаар чоруктарда ок-боо ажыглап турар таварылгаларны факт-барымдааларга даянып турган илеткээн. Чамдыкта кызыгаар үрекчилери оорларны тудар дээш сүрүп турар үеде ол-даа, бодаа таланын эрге-хоойлу үрекчилери боолай бээр, оон хараазындан балыглаткан, харын-даа өлүм-биле доозулган таварылгаларны ол чугаалаан. Черле ывчаш, ниитизи-биле кызыгааржылар бо чоокку чылдарда кандыг ажылдар, операциялар кылып чоруткулаанын начальник тодаргайы-биле илеткээн.

ТР-ниң прокурору Е. Ф. Овчинников кызыгаар ыдыктыг болганда, ону үрээри хоруглуг дээрзин айыткан. А ону кежир боо чүктеп алгаш, оорланып чоруур кижи дээрге үш дакпыр хоойлу үрекчизи-дир. Бирээде, кызыгаар үрээн, ийиде, чөпшээрел чок боо чүктээн, үште, оор кылган. Ынчангаш ындыгларга удур туруш кончуг шынгыы болур ужурлуг. Бис база кызыгаар чоогунда кожууннарга ажылды чоруткан бис, массалыг информация чепсектеринге тайылбырны берген бис. Кызыгаар үрекчилери оң-боолуг оорларга удур ажылдаарынга көрдүнген хоойлуга даянып алгаш, кызыгааржыларга эн-не шынгыы, дээштиг хемчеглерни ап чорударын ол сүмелээн.

Прокурорнуң чугаазындан алырга, кызыгаар кежир оорланыры — кожа аалды оорлаары ол эвес дээрзин аңгылай көөрүн сагындырып турары билдингир. Оон ангыда, октуг-боолуг оорларга удур боо ажыглаан дээш кем-херекке онааган (ындыг таварылгалар чаңгыс эвес удаа болган-даа болза) таварылга бисте чок дээрзин айыткан. Оорларга удур хемчеглер эн-не шынгыы болурун ол сагындырган. А бистин талавыска моол кызыгааржыларга боолаттырган кижилерге хамаарыштыр херектер оттургаш, Моолдун прокуратуразынче 5 удаа чорударга, оон кандыг-даа харыы чок болганын Е. Овчинников чугаалаан. Россия биле Моолдун прокуратураларының аразында кады ажылдажылганың, удур-дедир дуза көргүзериниң дугайында 1997 чылдың май 6-да үнген дуруржулга бар чүве-дир. Ынчалза-даа ол күүсеттинмейн турар. Октябрь айда Убса-Нур аймактың катап томуйлаткан прокурору маңаа кээп чораан болду, ону үүгле чаңгыс айтырыг дувүреткен болду. Мында Моолдан оорланып кирип келгеш, туттурган бир хамаатыны кара-бажынга суп каан чүве-дир, ол Моолда бир билдингир дүжүметтин төрели хире, келген хөрээ — үүгле ону хостап, үндүрүп алыры. Тывадан чоруткан харыы-негелделиг албан бижиктеринге харыы чүү-даа чок. Аңаа прокурорнуң туружу быжыг болган — хоойлу үрээн соонда, харыылазын. Ынчанмайн канчаар. Моол таладан кижи хостаар дээш үени дораан-на тып алыр, а моон чоруткан бижиктерни үнелеп көрбейн, кандыг-даа харыы чок келири хүндүткел-даа, тоомча-даа чогу ол кылдыр билдинер-дир.

Забайкальенин девискээр эргелелинин начальнигинин (М. М. Валиев, боду база хуралга олурушкан) оперативтиг ажыл-чорудулга талазы-биле оралакчызы генерал-майор П. И. Мишенко моол парлалгада чамдык үнүп турар материалдарның утка-шынарының талазы-биле таныштырылга кылды. Ону дыннааш, кижи кайгаар чүве-ле чорду — езулуг-ла нүгүл. Мал оору дендеп турар болганда, эът сөөртүп турар кижилер-биле ажылды шынгыырадырын ол сүмелээн. Россия-моол кызыгаарының узуну — 2553 км, оон 1305 километри Тыванын девискээринде болгаш эн-не дүвүренчиг кызыгаар база мында бооп турарын айыткан.

Чөвүлел хуралга санал бергеннер боттарының бодалдарын ажыт-чажыт чогу-биле илередип турдулар. Аңаа чидиг айтырыгларны база сайгарып чугаалашкан. Оларның эн колу — ок-боону ажыглаарының, от ажылдар, ажытпазының дугайында болган.

Чөвүлел хуралдың төнчүзүнде ТР-ниң Президентизи Ш. Ооржак кызыгаар айтырыгына хамаарыштыр ажыктыг, харын-даа дээштиг болгу дег бодалдарын дес-дараалаштыр саналап турган илеретти. Ында күрүне кызыгаарын камгалаарынга, ону быжыглаарынга хамаарышкан дыка-ла хөй хандыр сайгартынган бодалдар барын эскердим. Президентиниң удуртулгазы-биле "РФ-тиң кызыгаар чоогунуң черлериниң эрге-байдалының дугайында" хоойлу төлевилели ажылдап кылдынып турар болгонда, үк бодалдар ында кирген. Ону Федерация Чөвүлели хүлээп оптарынга идегеевишаан, херек кырында амыдыралга ол бодалдар боттаны бээринге бүзүреп каалыңар.

Каң-оол САТ.

Мен бодум Федерация Чөвүлелиниң кежигүнү кижи болганымда, менде хоойлужудулга талазы-биле инициатива кедүрер эрге бар. Мээн удуртулгам-биле бо хүннерде "РФ-тиң кызыгаар чоогунуң черлериниң эрге-байдалының дугайында" хоойлу төлевилели ажылдап кылдынып турар.

ЫНАК СОЛУНУВУСТУ ЧАГЫДЫП АЛЫЫЛЫ

ОЛ:

- БИСТИҢ ТӨӨГҮВҮС
- БИСТИҢ АМЫДЫРАЛЫВЫС
- ДААРТАГЫ ХҮНЧЕ БАЗЫМЫВЫС
- САГЫШ-СЕТКИЛ ИЛЕРЕДИКЧИЗИ
- ДЫЛЫВЫСТЫҢ БАЙЛАА, АРЫЫ.

Хүндүлүг номчукчулар! Чагыдып ап көрүңер!

Иван Ярыгинниң чырык адынга

Сибирьниң күчүтени дижир чораан

Шүлүкчү Черлик-оол Кууларның Ярыгин дугайында балладазында мындыг одуруглар бар:

Чаш шаанда Өөк-Аксы суурга ойнап өскен
Чаптанчыг оол Иван харга хөлчок ынак.
Эртенин-не туруп келгеш кызыл-даван
Эрик дургаар маннап ыңай болур турган.
Чаан оглу бодаган дег, өөрүп, хөглеп,
Чамбы-дипти эргизе деп күзел-биле
Караңгыда дүжүнден ол оттуп кээрге,
Хадың, шиви даштын дагжап турар болган.
Ыймактажып эниктер дег денге өскен
Ярыгинниң өннүктери тыва оолдар
Оон сураан сөөлүнде, дыннап көөрге,
Олимпийниң чемпиону болган дижир.

Шүлүкчүнүң эскериглери чөптүг. Шынап-ла, Иван Сергеевич Ярыгин дириг турган, ак-көк хемнерлиг, даглыг оран ыдыктыг тыва черге ывдынныг-ла ынак чораан.

Россияның спортчу хүреш федерациязының президентизи, ийи дакпыр Олимпий чемпиону, делегейниң, Европаның, ССРЭ-ниң чемпиону Иван Сергеевич Ярыгин Махачкаладан Кисловодскиже бар чыткаш, автомашинага чоруп оргаш, озал-ондакка таварышкаш, эрткен чылдың күзүнүнде амы-тынындан чарылган. Дываажан оранынче чартык үүс чыл безин чедир чурттааван назынында чырык өртемчейден, дөргүл-төреллериндеп, эш-өөрүнден кезээде болгаш хенертен мөңгези-биле чарлып чоруткан. Оон чок апарганының эртенинде массалыг информацияның чепсектерин дамчыштыр кылган дыңнадыг медээ миллион-миллион кижилерниң үүректерин ыстай бээр кылдыр саргыдып, сагыш-сеткилдерге сөглеттивмес ханы кажыыдалды болдурупкан.

И. С. Ярыгин 1998 чылдың чайынында маңаа Кызылга хостуг хүрешке Россия чемпионады чоруп турар үеде бодунуң амыдыралчы, спортчу оруунуң, Тывага хенче-чалыы чаш чылдарындан эге класстарга өөренип чораанының дугайын журналистерге делгеренгей чугаалап берген.

Ол бистин республикавысты ийиги төрээн чуртум деп санап, бурунгу тыва черге хостуг хүрешти хөгжүдеринге күжүн, билиин, энергиязын харамнанмайн кызып-кылайып чорааны шыныг фактбарымдаалар-биле бадыткаттынар. Ол ынчан журналистер, спортчулар-биле ужуражылга соонда Бии-Хем кожуунунуң девискээринде ачазының аныяк чылдарында ажылдап чорааны 46 дугаарлыг геология партиязының шинчилел ажылдары чорудуп турганы суурже аъттаныпкан. Чогум-на аңаа оон чаш чылдары эртем-билигниң делегейинче кокпа орукту ажыткан. Ол Өөктүң ортумак школазының эге класстарын бо көдээ суурга дооскан. И. Ярыгин Бии-Хем девискээринин чер алдында чыдар казар байлаан чиндип, казып, дилээшкин ажылдарынга салыышкынын киирген шинчилел-геология партиязынга ажылчын болуп кирип алган ачазының база бодунуң амыдыралының дугайында "Сибирь чер күштү берген" деп номунга бижээн. А оон соонда Ярыгиннериниң хөй кижилиг өг-бүлези Тандының Бай-Хаак суурга кезек үеде чурттааш, Саян-Шушенск ГЭС-тин тудуунче, Сизай хоорайже көжүп чорупкан.

И. С. Ярыгин делегейде сураглыг, шылгараңгай мөге болурундан ангыда, хүрештиң чажыттарын кымдан ажыр билир, делгем билиглиг улуг тренер болбушаан, чурттуң иштинге хостуг хүрешке хамаарышкан хамык-ла айтырыгларны шиитпирлээринге идепкейлиг киришкен. Бо алдарлыг улуг мөгениң ачызында 1983 чылда аныяк спортмастери Александр Доржу Киевке болган делегей чемпионадынга мөңгүн медальдың эдилекчизи болганын ол болуушкуннуң херечилери — бистер ам-даа утпаан болгаш кажан-даа утпас бис. 1996 чылда бистин база бир тыва мөгевис Чечен-оол Монгуштуң АКШ-тың Атлантага Олимпий ойуннарынга барып киржир эргени чедип алырынга Иван Сергеевич Ярыгин хууда үлүг-хуузун киирип дузалашкан.

Иван Ярыгин он беш чылдың дургузунда тыва спорттуң сайзыралынга идигни берип, ылангыя, талантылыг аныяк спортчуларны өстүрериниге бүгү талалыг деткимчени көргүзүп, быжыг харылзааны тудуп, удуртуп, башкарып чораан. Спортчу хөй-ниитиниң хүлээп көргени-биле алырга, Россияның бүгү-ле чемпионаттарындан эн көрүштүг онзагай эрткен Россияның хостуг хүреш маргылдаазы эрткен чайын Тыванын найысылалы Кызылга чурттуң эн шыырак мөгелерин чыып эккелгени — И. С. Ярыгиннин хууда киирген салыышкыны, оон үндүрген шиитпири кызыгаар чок үнелиг болганы төөгүге артып каары чугаажок. База ол ышкаш ТР-нин Президентизинин Кубогу дээш 1997 чылдың волейбол маргылдаазының "алдын" деткикчизи Иван Ярыгин турган болгай.

ССРЭ-ниң болгаш Россияның алдарлыг тренери, хостуг хүрешке делегейниң (ФИЛА-ның) күүсекчи комитединиң бюро кежигүнү, Красноярск крайның хүндүлүг хамаатызы И. С. Ярыгин спортчу, күш-ажылчы чедиишкиннери дээш Ленин, Күш-ажылдың Кызыл Тук, Найырал база Тыва Республиканың Күш-ажылчы шылгарал дээш хавыаалары-биле шаннаткан. И. С. Ярыгинниң өг-бүлезинин дугайында бүдүн Тыва туржук, бүгү Россия, делегейниң чурттарында спортчулар эки билир. Салымны үе-биле көргүзер дээнинде ышкаш, оларның өг-бүлези өлүм-чидим-биле холбашкан. Ачазы Сергей Эшколаевич ыяш ужурар черге арга иштинге чудукка бастыргаш, "бурганнай" берген. Чолаачы улуг акызы Василий машина башкарып чорааш, күүлүг Улуг-Хемче чайлып бады барган, а өскези — Геннадий хеме кырынга чорааш, андарылгаш, сугга дүшкеш, амы-тынын ышкынган.

Хайлыг өлүм кымны-даа маңаар эвес. Ынчалза-даа бистин аравыстан угаан-бодалдын, күш-ажылдың кидин түлүк чечектелиишкининде мөге-шыырак кижини арай электен өлүм чарып аппаарга, аңаа хараадавас үүрек каяа турар! Ону бүгү спортчу делегей шупту таныыр болгай. Иван Ярыгинни артында-ла Сибирьниң күчүтени дижип, хүндүткел-биле адап, каяа-даа чоргаарланыр, ындыг турган. Ол мөчээш, бо хүннерде таптыгла мугур бир чыл болуп турар. И. С. Ярыгин дириг турган болза, бо чылын төрүттүнгениниң бээр 50 харлаар юбилейин демдеглээр турган ийик.

Данзы САЛЧАК.

Чагыдылга — 2000

НОМЧУП ЧОРУУЛУҢАР

Мен тыва бижикти 1930 чылдан өөренип эгелээн болгаш 1936 чылдан бо хүннерге чедир ынак "Шынывысты" номчуп келдим. Тываның бүгү чону 1930 чылда тыва бижикти өөренип эгелээн үевисте өөредилге номнары чок болганындан, 29 үжүктүг үжүглел деп дептержигеживис чедишпезинден, бир чартыы моол, өскези тыва дылдарда парлаттынган "Шын" солунну ном кылдыр ажыглап, аалдар, өглер аразынга дажыглап, ону ээлчежип номчуп, үжүк-бижикке өөрендивис. Ынчалдыр-ла "Шын" солуннун ачызы-биле бижикке өөренип алганымны кажан-даа утпас мен. "Шынның" соон дарый "Реванэ шыны", "Хостуг арат" солуннар чырыкче үнүп, чагып алыкчыларын тыпкан үүве. Ол үеде солунга үүве бижиир кижилерни араткорлар деп адаар турдувус. Солуннар неделяда ийи, үш удаа үнер, хемчээли база бичежек гурган. Бир эвес бижикчиниң чагаазы үнмээн болза, чок болза озалдаан азы бир авторнуу-биле дакпыр болганын айтып, солуннуң бир арынында "Бижикчилерге харыы" деп эгеде бижип каан болур, азы "хана солунга үнер чагаа-дыр" деп каар. Ол үе (30-40 чылдарда) кожуун, сумулар, албан, бүдүрүлге черлеринге, школаларга, клубтарга, театрларга хана солуннар үндүрери кончуг нептеренгей турган. Ону айда бир удаа үндүрер үүве. "Көрген карак", "Чандыр көрбес", "Шаап чоруур"-нун аттары-биле бижиттинген шүгүмүүлелдиг материалдарның харыызын дораан парлап, хемчээн дораан алыр эки үелер тургулаан.

1936 — 40 чылдарда арбанның болгаш аревэ комитединин секретарынга ажылдап турган, "Шын" болгаш "Тыванын аныяктары" солуннарга материалдар бижиир боорумга, "араткор" деп билетти менээ тывыскан үүве. А 1939 чылда "Тыванын агентизи" деп тускай шынзыдылганы берген. Ону көргүскеш, хурал-суглааларга олуржур, телефон-биле хөлөс медээ бээр, кино, концерттерже халас кирер, редакцияже марка чок чагаа хавы-биле материал чорудар эргелиг боор үүве. 50-60 чылдар үезинде өреге бүрүзү, 70 чылдарда кижи бүрүзү чагыдылгалыг болунар деп суртаал ажылын чорудуп турган. Ол үеде өреге бүрүзү республика иштинде үнүп турар солун, сеткүүлдерден аңгыда, төптүң солуннарын хөйү-биле чагыдып ап турган. Ынчаарда чагыдылга өртээ хөлчок чиик турган болдур ийин.

Ынчалза-даа эки үелер чедип келиринге бүзүреп, 2000 чылдың августа 75 харлаар юбилейин таварыштыр чагыдылга талазы-биле улуг конкурстан чарлаарын "Шыннын" редакциязынга саналдадым. Ынчангаш "Шыннын" болгаш өске-даа солуннарның номчукчулары, бижикчилери 2000 чылда солунну бажың бүрүзү чагыдып алырын, айда, чылда чагыдып күш четпезинерзе, солуннун тарадыкчыларындан, киоскилерден садып ап, сеткил хандыр номчуп чоруулунар деп кыйгырдым, эргим эштер.

Василий УЙНУКАЙ.
Күш-ажылдың хоочуну, солуннуң номчукчузу болгаш бижикчизи.

ОРНАП ТУР БИС

Ийи өрээлдиг чаагайжыды туткан, бешки къатта **бажыңны** чаңгыс өрээлдиг, чаагайжыды туткан **ийи бажыңга, немелде акша-биле** орнап тур бис.

Ажыл шагында долгаар телефоннары: **3-88-25, 3-50-63.**

ШЫН Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш "Шын" солун редакциязының коллективи.

Кол редактор Светлана МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ:
Маадыр-оол Калчан, Алдын-кыс Монгуш, Сергей Хертек, Таан-оол Хертек

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; кол редакторнуң оралакчызы — 3-33-91, секретариат—3-36-82.

Солун келбейн барганда дараазында телефоннарже долгаар: 3-14-94, 3-57-92

КИЛДИСТЕР:
Ниитилел-политиктиг киллис — 3-39-15
Медээлер албаны—3-34-98;
Бухгалтерия—3-41-16;

Солун неделяда үш катап үнер.
Хемчээли 2 парламал ама.
Тиражы 3838.
Чагыг 90.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 КБ "Тувакредит", ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттирген дугаары—Т 00007.
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшлейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.